

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.15:28-428.3](53:28-33)

DOI <https://doi.org/10.32838/1606-3716/2019.4/35>

Бадалов К.Т.

Міжнародний класичний університет імені Пилипа Орлика

РЕЛІГІЙНО-ПРАВОВІ ШКОЛИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ ШАРІАТСЬКИХ СУДІВ В АРАБСЬКОМУ ХАЛІФАТІ (VIII–IX СТ.)

Ця стаття присвячена зародженню системи правової школи ісламу у період становлення арабського халіфату середніх віків, розкриттю ролі важелів впливу на законотворчий процес мусульманського права та його практичне застосування в судовому провадженні шляхом дослідження правових шкіл та висвітлення специфіки неподільності релігії й права, життя та смерті.

Представники всіх богословських шкіл права у своїх працях суворо дотримувалися правил неподільності, тобто єдиним джерелом правил поведінки мусульман виступає шариат – коранічні приписи.

Не відступали від цих правил і шариатські суди, які виносили вироки від імені Всевишнього.

У статті розкриваються основні етапи розвитку мусульманських масхабів, об'єднуючі їх принципи й відмінності між ними.

У наукових трактатах учених-правознавців ісламу завжди підкреслюється, що людське співіснування взаємопов'язане з його світосприйняттям – духовним життям, ставленням до Бога. В ісламі єдиний Бог – Аллах – супроводжує кожного мусульманина з моменту його появи на світ і до останнього шляху, в тому числі і в «потойбічний світ», де буде тримати відповідь за всі земні діяння (дії або бездіяльність), про що сказано в Корані.

Необхідно підкреслити, що завдяки ісламу доля багатьох народів змінилася в історично невеликий проміжок часу. Нові закони для суспільства і мораль стали загальним надбанням, світосприйняттям і способом життя людей у різних країнах із різною культурою та звичаями. Шанобливе ставлення до багаторічної культури і релігії інших народів мусульмани засвоїли та асимілювали найбільші надбання філософської думки й науки.

Цю тематику неодноразово досліджували як вчені філософи середньовіччя так і вчені сучасності, котрі дали оцінку соціальному значенню культурної спадщини ісламу з урахуванням свого часу.

Ключові слова: іслам, шариат, Коран, мусульманське право, правові школи (масхаб), шариатські суди.

Постановка проблеми. На формування гармонійно розвинутої та духовно збагаченої людини великий вплив має правова культура.

З точки зору загальнолюдських цінностей правова наука, її релігійні складники незалежно від віросповідання особи завжди були, є і будуть частиною культури суспільства різних конфесій, між якими більше спільного, ніж різного.

У період раннього середньовіччя в Арабському халіфаті під впливом Корану помітний розвиток

отримують світські науки: математика, астрономія, медицина, хімія, географія, логіка, в тому числі й право – правові школи шариату. Заради зміцнення могутності халіфату, отримання нових знань далекі подорожі й обмін науковими думками стають звичайним явищем, значний внесок у цьому належав вченим теологам-правознавцям.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ісламським школам права та їх впливу на зародження шариатських судів у середні віки в

Арабському халіфаті присвячували свої праці філософи середньовіччя, а також вчені-арабісти сучасності Ахмедага Ахмедов, В.В. Бартольд, І.Ю. Крачковський, З.М. Буніядов, В.І. Лубський, М.В. Лубська, Бехруз Хашматулла, Т.Е. Кафаров, М.М. Городній, Н.М. Веліханли та інші.

Постановка завдання. Завданням статті є охарактеризувати основні релігійно-правові школи (VIII – IX ст.), засновників та їхні напрями діяльності, розкрити вплив на судову систему середньовіччя особливостей методологічних підходів у роботі чотирьох основних шкіл Арабського халіфату.

Виклад основного матеріалу дослідження. В ісламі коранічні настанови є основою системи мусульманських законів. Загалом вплив релігії в законотворчих процесах – характерне явище, однак норми мусульманського права – шаріату в цьому плані займають особливе місце у правовій доктрині. Розкриваючи питання правової системи ісламу, необхідно розглядати шаріат і мусульманське право спільно, хоча поняття «шаріат» охоплює більше питань як світського, так і релігійного характеру. Тут об'єднані в єдину систему норми моралі й етики, господарські питання, закони, які регулюють свята, правила поведінки віруючих, сімейні й спадкові права та інші питання.

Під час внутрішньої релігійно-політичної боротьби в другій половині VII ст. в Аравії виникли два головних релігійних напрями: сунніти і шийїти, пов'язані кількома богословськими школами права.

Загалом богословська юридична школа шаріату – масхаб (араб. «шлях, напрямок») утворилася в VIII ст. і мала 5 найбільш відомих шкіл ісламського права. Через відсутність єдиної судової системи, зводу законів (кодексу) кожен напрям дотримувався тієї або іншої школи – масхабу, загальноприйнятими були такі: ханіфітська, малікітська, шафіїтська, ханбалітська і джафарітська. Свої назви вони одержали від імен засновників [1, с. 216].

Основоположником першої школи права – ханіфи є *Абу Ханіфа ібн Сабіт (699–767 рр.)*, за походженням турок. Школа Ханіфи пов'язана з активною діяльністю турецьких султанів в ортодоксальному ісламі – це найпоширеніший напрям. Абу Ханіфа народився в Іраці, юридичну освіту одержав, вивчивши різні напрями права – порівняльне та аналогію права. Школа Ханіфи була поширена у Туреччині, Сирії, Іраці, Афганістані, Єгипті, Пакистані, Індії й у деяких республіках колишнього Радянського Союзу. На думку

вчених, школа Ханіфи від інших сунітських шкіл права відрізнялась найбільшою терпимістю, тобто гуманністю [2, с. 580].

Абу Ханіфа вважається засновником теології і видатним богословом. Він зустрічався з багатьма сучасниками пророка Мухаммада і був знайомий із його сподвижниками. Праці, котрі належали перу Абу Ханіфа «Ал-Фигх ал-Акбар» (Найбільше знання про Єдинобожжя) і «Ал-Алим ве Мутааллим» (Вчений і Навчання), дотепер мають велику популярність і цінність не тільки в мусульманському світі.

Абу-Ханіфа – учений, теолог-правознавець у містах Багдад, Басра, Куфа та ін., проводив дискусії з правових питань. Логіка його думок і виступи зачаровували слухачів. Його учень Малік ібн Анас говорив: «Абу Ханіфа настільки сильний у логіці, що якщо скаже, що дерево золоте, то зможе це довести» [3, с. 584].

У своїх працях Абу Ханіфа давав безліч богословських і юридичних тлумачень, видавав твори, в яких зазначалося понад 500 тис. норм права із санкцією, які регулювали різні сфери життєдіяльності суспільства. Він, будучи висококультурною людиною свого часу, на неодноразові пропозиції халіфа обійняти посаду кадї-судді в Багдаді відмовлявся, побоюючись зробити «гріх», якщо кого-небудь скривдить, і, на відміну від засновників інших правових шкіл, він ніколи офіційно не обіймав посаду кадї і більше займався теорією права.

Про велич Абу Ханіфи і про його чесність є багато легенд та сказань. З цього приводу досить сказати словами пророка Мухаммада: «У нашого народу буде вчений, по імені Абу Ханіфа, що своїм знанням буде освітлювати шлях їм» [4, с. 18]. Абу Ханіфа за відмову співпрацювати з халіфом Багдада на шістдесят восьмому році життя був отруєний. Юридична школа Абу Ханіфи в судовому провадженні мала особливості та відрізнялася тим, що вона враховувала місцеві умови, не дотримувалася букви закону, а керувалася змістом закону і практикувала аналогію закону. Такий підхід давав змогу недоброчесним суддям зловживати своїм становищем, а в іншому випадку дав змогу широко застосувати гуманні методи у судочинстві.

Інші школи права вважаються продовжувачами школи Абу-Ханіфа.

Засновником другої школи права був *Малік ібн Анас (713–795 рр.)*, який народився і жив у Медині до кінця своїх днів. Він і його послідовники вирішували правові питання, керуючись переказами

і традиціями, а до розсудливості й аналогії зверталися зрідка. Основні тези його вчення викладені у відомому творі «Ал-Муватта» (Знання для усіх), екземпляр котрої зберігає найстаріший з університетів (мечеті і медресе при ній) – Аль-Карауїн у місті Фес, Марокко, заснований в 859 р. У бібліотеці університету Аль-Карауїн зберігається багато найцінніших документів, серед яких найбільш значущими вважаються рукописи відомого Аль-Муватта з Маліка, написані на пергаменті.

Аль-Карауїн став провідним духовним та освітнім центром стародавнього мусульманського світу. З його стін вийшли вчені, філософи і богослови, що вплинули не тільки на розвиток мусульманського суспільства, але й всієї світової культури. У найдавнішому університеті Аль-Карауїн здобули освіту такі видатні наукові діячі та філософи, як Ібн Арабі, Ібн Хальдун, Аль-Ідрісі. Серед них і Абу Імран аль-Фарсі – один із головних теоретиків Маліки – школи ісламської юриспруденції [5, с. 160].

У своїй книзі Малік ібн Анас заклав основу юридичного тлумачення мусульманської моралі – оповідань та вчинків пророка Мухаммада. «Пророк Мухаммад є зразком для кожного мусульманина, якому надані всі позитивні якості добродетельності, що є втіленням всіх позитивних людських якостей» [6, с. 155].

Релігійна школа малікіти поширювалася на більшість території Східної Африки і була джерелом права.

Наступний напрям юридичної школи права становить вчення *Абу Абдулли Мухаммада ібн Юрїс аш-Шафі (767–820 рр.)*, народився в місті Газі (Палестина) і помер у Каїрі. Середню освіту аш-Шафі отримав у Мецці, де вивчав юридичну школу Маліка. Рано почав давати «фетви» – тлумачення законів шаріату. У двадцять років переїхав до Багдаду, а потім назавжди до Каїру, де продовжував свою діяльність. Після тривалого вивчення основ шкіл Ханіфи і Малікі створив свою правову школу. У своїх міркуваннях про право він спирався на релігійні оповідання і звичаї. Його вчення було поширене в Єгипті, Сирії, Лівані, Ємені, Ірані, Багдаді, Індонезії і навіть знайшло своїх шанувальників у Дагестані.

У своїх відомих творах «Ар-Рісала» (Лист) і «Ал-Умм» (Суспільство) аш-Шафі пропонував застосовувати аналогію у випадках, якщо в Корані і сунні відсутня така норма закону або права.

Останній – четвертий напрям правової школи пов'язаний з ім'ям Абу Абдаллах Ахмад

ібн Ханбали аш-Шейбани (780–855 рр.), котрий жив і працював у Багдаді і був одним із найвідоміших тлумачів і збирачів розповідей про життя і діяльність пророка Мухаммада та коранічних подій. Його праця «Аль-Муснад» (Опора) складається із 40 000 хадісів. За свідченням істориків, Ібн Ханбал знав понад мільйон історій напам'ять. Його основною заслугою є введення релігійних оповідань в юридичну практику.

Необхідно зазначити, що ханбалізм спочатку виник як релігійно-політична течія прихильників консерваторів і тільки пізніше набув рис релігійно-правової школи.

Ібн Ханбал у мусульманському праві категорично заперечував значення аналогії. Більшість послідовників його школи знаходилась в Ірані та Сирії. Характерною рисою школи Ханбали були жорсткі санкції та засоби покарання. Крайня жорстокість правової школи Ханбали не сприймала жодних нововведень, керувалась лише «буквою» Корану, що інколи призводило до кривавих зіткнень між послідовниками Ханбали та населенням. Шведський сходознавець А. Мец, досліджуючи правові школи в IX – X ст. – період формування мусульманських правових шкіл, розповідав про крайню реакційність в ісламі ханбалістів: «934 р. у столиці (Багдаді) ханбалісти щодня виступають проти аморальності, проникають у будинки аристократів, співачок б'ють, забороняють гуляти на вулицях чоловікам із жінками» [7, с. 291].

Із чотирьох богословських шкіл права ханбалітська вважається найсуворішою, котра не сприймала будь-які зміни, суворо дотримувалася букви Корану і Сунни як першоджерела права.

Часткове визнання ханбалітський масхаб отримав в Іраці, Сирії, а в Саудівській Аравії є джерелом права.

Безумовно, в історії мусульманського права виникли та існували й інші школи права. Як відомо, шиїтський напрям має кілька шкіл права, основна з яких – джафарітська. Джафарітська школа заснована *Джафаром ас-Садиком (702–765 рр.)* та відрізняється від інших запереченням аналогії (кіяс) як джерела права, а керується Кораном, хадісом й логікою мислення. Іранська ісламська республіка, де більшість населення сповідує шиїзм, джафарітська школа мусульманського права є основною і головною базою доктрини права.

Отже, вищезазначені школи в мусульманській системі права, призвели до того, що наступні покоління правників тільки пристосовували вчення цих шкіл до місцевих умов. У систематизації мусульманських норм права великі заслуги

належать таким правникам, як Абул Гасан ал – Маварді, Бурханаддін Алі ібн Абубакр ал – Маргілані. Твір Ал-Маварді «Ал-Ахкам-ас Султанія» (Принципи керування) і Ал-Маргілані – «Ал-Хідая фі шарх ал-Бідая» (Навчання про тлумачення джерел) і нині зберігають значущість та актуальність у мусульманських юристів.

Книга Ал-Маргілані «Ал-Хідая фі шарх ал-Бідая» для прихильників школи Ханіфи є важливим джерелом права. У Туреччині й у Середній Азії до 20-х рр. ХХ ст., шариатські суди судові справи вели, керуючись книгою «Ал-Хідая фі шарх ал-Бідая», котра за наказом царської влади була перекладена російською мовою в 4-х томах і видана у 1893 р. у м. Ташкент.

Згодом між масхабами – мусульманськими школами права різниця стерлася й утворилася єдина система – Шаріат. Нині хіба що професіонали-богослови можуть визначити цю різницю. Універсалізація мусульманського права і вплив світського судочинства на нього відбувалися при безпосередній участі соціально-економічних причин, що сприяли модернізації і допомогли пристосуватися мусульманському праву до сучасних вимог часу.

На зорі ісламу судові розгляди організував та виносив судові вироки сам голова громади – пророк Мухаммад. Про це у Корані є вказівка про року Мухаммаду: «Дійсно Ми по праву послали Тобі Коран, щоб серед людей мав владу і керувати, як показав і учив Аллах. Не захищай зрадників!» (сура 4, аят 106) [8, с. 94].

Відомий арабський правознавець ІХ ст. Йахйя ібн Адам в «Китаб ал-харадж» (Книга про харадж) зазначає, що одного разу сам пророк Мухаммад розглядав справу про убивство мусульманином людини приналежної «Ахті – Атігу» (Старому Завітові) й убивцю засудив до страти [9, с. 56].

Початкові судові розгляди в ісламі здійснювалися на основі місцевих прав і звичаїв. Вироки виносилися у присутності учасників судового процесу просто в мечеті, незважаючи на те, що законами шаріату розгляд світських справ у мечеті не бажаний, тому що мечеть є місцем духовного спілкування людини з Аллахом.

Також характерною рисою судового провадження є відсутність захисників (інституту адвокатів). Поступово одержання офіційної форми закону в межах шаріату та феодалні правовідносини припускали створення організації адвокатів поряд з іншими установами. Справу, що довірялася іншим особам, називали «вакалат» (виконавець), а особу довіреної – «вакіл» (адвокат).

Іншою відмінною рисою судового розгляду був принцип безперервності і відсутність писемного діловодства. Справи розглядалися суддями – кадї прилюдно, без формальностей здійснювалися і виносилися вироки, цілком залежні від судді. Пізніше шариатське судочинство розширилося під впливом соціально-політичного устрою Арабського халіфату, з якого невдовзі зародилися судові органи. Крім цього, в судовому процесі брали участь службовці-виконавці судових рішень, котрі забезпечували і перевіряли особу свідків, знали правила майнового розподілу, а також піклувальні справи.

Згодом в халіфаті з'явилися поліцейські органи – «шурта» (спостерігачі за порядком), які діяли як за вказівкою суду шаріату, так і самостійно залежно від обставин. Пізніше шариатські суди в передових мусульманських країнах занепадають. В Османській імперії, наприклад, під впливом європейських держав та з приходом іноземного капіталу, за участю мусульманських і християнських купців створювалися коаліційні «світсько-торгівельні суди», що в основному керувалися західними (насамперед французьким) міжнародними майновими нормами права, а також шлюбно-сімейним законодавством.

Соціальне значення теми зумовлено тим, що на сучасному етапі багатоконфесійне українське суспільство намагається інтегруватися до європейської спільноти, де найвища цінність – особистість і її права, а вивчаючи шариатські норми, ми збагачуємо свої знання культурою про іслам. Ознайомившись із культурою ісламу, ми усвідомлюємо близькість за духом до християнства, про що свідчить Коранічний вірш, сура 5, аят 85: «Ти, звичайно, знайдеш, що більш усіх людей сильні ненавистю до багатобожників, що повірили, і ти, звичайно, знайдеш, що найближчі за любов'ю до тих, хто повірив, ті, котрі говорили: «Ми – християни!». Тому що серед них є ієреї і ченці і що вони не звеличуються» [10, с. 99].

Висновки. Вивчаючи витоки мусульманського права, необхідно зазначити, що доісламські обряди і традиції арабських племен стали частиною шаріату. Досліджуючи історію Шаріату, слід зазначити принцип неподільності права і релігії ісламу, що є його основною особливістю й відмінністю від романо-германської (континентальної) і англосаксонської (англо-американської) системи права. Мусульманське право не надає перевагу нормативним положенням, а навпаки – найбільше значення як джерело права має Коран,

норми якого регламентують всі сфери життя мусульман. Поряд із нормами права шариат охоплює ще релігію та мораль. Суть його полягає в тому, що людина в неоплатному боргу перед Аллахом і ці правила поширюються на всіх мусульман. Тобто шариат побудований на принципі персонального характеру, а не територіальної приналежності – мусульманин незалежно від

місця свого знаходження має дотримуватись норм шариату. Невідворотність покарання забезпечує сама релігійна община – кожен несе відповідальність перед Всевишнім, адже саме з Його волі відбуваються покарання і прощення за діяння. «Хай Великий Аллах посилає прокляття тому, хто отримав хабар, давав його, та посереднику на хабар», – сказано в одному з хадісів [11, с. 595].

Список літератури:

1. Ахмедов Ахмедага. Нравоучение в Исламе [Назва за перекл. з азерб.]. Баку: [б.н], 2005. 252 с.
2. Лубський В.І., Лубська М.В. Історія релігій. Київ, 2009. 776 с.
3. Лубський В.І., Харьковченко Є.А., Лубська М.В., Горбаченко Т.Г. Церковне (Канонічне) право. Підручник. Видав. Центр учбової літератури. Київ, 2014. 640 с.
4. Керимов Г.М. Шариат и его социальная сущность. Баку, 1987. 222 с.
5. Мавед С.О. Школи ісламського права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2013. Вип. 70. С. 160–166.
6. Hatemul Enbiya vei Murseliyn, Hazreti Muhammed Mustafa. PEYGAMBERIMIZIN HAYATI. Osmanli yayinevi, 1994. 623 с.
7. Мец А. Мусульманский ренессанс. Москва, 1966. 474 с.
8. Коран. Перевод и комментарии Крачковского И.Ю. Баку, 1990. 744 с.
9. Yahya ibn Adam, public par Th. W. Juynboll, Leide. Йахья ібн Адам «Китаб ал-харадж» (Книга о харадже). 1896. 106 с. Перевод Надирадзе Л.И. Хрестоматия по истории Халифата. Москва, 1968.
10. Гурани - Керим. Араб дилинден азербайджан дилине терчума еденлер: Зийа Бунийадов ве Васим Мамедалиев. Меслеетчи-редактор Шейхулислам Гаджи Аллахшукур Пашазаде. Азернешр, 1992. Коран (на азербайджанском языке) Баку, 1992. 720 с.
11. Мовлана Махмуд Устаосманоглы (Гуддиса Сирруху). Большая исламская научная энциклопедия. Омер Насухи Билмен, Нефтчала, 2001. 775 с.

Badalov K.T. RELIGIOUS-LEGAL SCHOOLS OF THE MIDDLE AGES AND THEIR INFLUENCE ON THE FORMATION OF SHARIA COURTS IN THE ARAB CALIPHATE (VIII–IX CENTURIES)

This article is devoted to the birth of the system of law schools of islam in the period of formation of the Arab caliphate of the Middle Ages, to reveal the role of levers of influence on the law-making process of Muslim law and its practical application in judicial proceedings, through the study of law schools, and to clarify the specifics of the indivisibility of religion and law, life.

Representatives of all theological schools of law in their writings strictly adhered to the rules of indivisibility, that is, the only source of rules for the behavior of Muslims is Sharia – the root precepts.

The Sharia courts, which ruled on behalf of the Most High, did not depart from these rules.

The article describes the main stages of the development of the Muslim Mashabah, integrating their principles and differences between them.

In the scientific treaties of legal scholars of islam it is always emphasized that human coexistence is interconnected with his worldview – spiritual life, attitude to God. In islam, this is the only God – Allah accompanies every Muslim from the moment of his birth to the last path, including the «otherworldly», where he will be held responsible for all earthly actions (acts or omissions), as stated in the Quran.

It should be emphasized that, thanks to Islam, the fate of many nations has changed in a historically short period of time. New laws for society and morals have become a common heritage, worldview and way of life for people in different cultures and customs. Respectful to perennial culture and religion of other nations, Muslims have mastered and assimilated the greatest assets of philosophical thought and science.

This topic has been repeatedly explored by both scholars of the Middle Ages and scholars of the present, who gave an assessment of the social significance of the cultural heritage of Islam, taking into account its time.

Key words: islam, sharia, Quran, muslim law, law schools (mashab), sharia courts.